

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 4 (85), 2014

УДК 908(476)(043.3)

Папулярызацыя турыстычнага руху на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг.

У.А. ГАНСКИ

У артыкуле разглядаюцца формы і метады папулярызацыі турызму ў міжваенны перыяд, якія ажыццяўляліся польскімі ўладамі на тэрыторыі Заходняй Беларусі з мэтай укаранення ў грамадскую свядомасць пэўнай ідэалогіі, а таксама эканамічнага ажыўлення дэпрэсіўных ўсходніх рэгіёнаў краіны і інтэграцыі іх у агульнадзяржаўныя гаспадарчыя і культурныя працэсы.

Ключавыя словы: турызм, гісторыя турызму, Заходняя Беларусь, прапаганда турызму, турыстычныя даведнікі, турыстычныя карты, турыстычныя акцыі, Таварыства развіцця Усходніх зямель, «Лета на Усходніх землях», «Дні Палесся», Паўночныя таргі.

The forms and methods of promotion of tourism in the interwar period, by the Polish authorities in Western Belarus in order to introduce into the public consciousness of a particular ideology, and economic revitalization of depressed eastern regions and their integration into the national economic and cultural processes are studied.

Keywords: tourism, history of tourism, Western Belarus, promotion of tourism, tourist guides, tourist maps, tourist actions, The society for the development of the Eastern lands, «Summer in the Eastern lands», «Days of Palesse», Northern trades.

Кіраўніцтва польскай дзяржавы, у склад якой па ўмовах Рыжскага дагавора 1921 г. увайшлі заходнебеларускія землі, праводзіла разнастайныя меры па выхаванню ў насельніцтва далучаных тэрыторый польскага патрыятызму, насаджэнню сцвярджэння аб тым, што «паўночна-ўсходнія землі» спрадвеку з'яўляюцца неад'емнай часткай польскай дзяржавы. Для гэтага выкарыстоўваліся разнастайныя сродкі, адным з якіх быў менавіта турызм. Развіццю турыстычнага руху, у першую чаргу на далучаных тэрыторыях, кіраўніцтва Польшчы надавала асаблівую ўвагу. Для яго папулярызацыі выкарыстоўваліся розныя формы і метады прапаганды. Разглядаемая тэма з'яўляецца амаль нявывучанай ў гістарычнай літаратуры. Навуковая актыўнасць беларускіх даследчыкаў у асноўным скіравана на сумежныя з турызмам тэмы сацыяльна-эканамічнага і культурнага развіцця Заходняй Беларусі ў складзе Польшчы. Сярод польскіх навукоўцаў варта адзначыць даследаванні З. Кульчыцкага, Е. Хельмецкага, П. Грызеля і М. Кацпжака. Аснову крыніцзнаўчай базы артыкула складаюць матэрыялы фондаў Архіва Новых Актаў у Варшаве і Архіва Польскай Акадэміі Навук у Кракаве, дзяржаўных архіваў Брэсцкай і Гродзенскай абласцей, а таксама справаздачы турыстычных таварыстваў і арганізацый, міжваенныя даведнікі па гарадах і мясцінах Заходняй Беларусі і інш.

Польскія ўлады сумесна з турысцка-краязнаўчымі таварыствамі і арганізацыямі намагаліся папулярызаваць турыстычны рух, выкарыстоўваючы для гэтага разнастайныя формы і метады прапаганды. Турызм быў адным са спосабаў каланізацыі, паланізацыі і інтэграцыі заходнебеларускіх зямель у склад II Рэчы Паспалітай, таму на гэтых землях яго папулярызацыя ажыццяўлялася больш актыўна чым у іншых рэгіёнах краіны.

Асноўнымі формамі і метадамі прапаганды турызму ў заходнебеларускіх ваяводствах былі: выданне літаратуры турыстычнага характару (даведнікі, брашуры, буклеты, артыкулы, альбомы фотаздымкаў і інш.), правядзенне турыстычных выставак і ярмарак, на якіх была прадстаўлена інфармацыя аб Заходняй Беларусі як аб перспектыўным турыстычным рэгіёне, арганізацыя разнастайных турыстычных акцый з мэтай павелічэння колькасці турыстаў у рэгіёне («Лета на Усходніх землях», «Дні Палесся» і інш.), правядзенне дыскусійных клубаў, сустрэч і імпрэз на турыстычную тэматыку і інш.

На працягу ўсяго міжваеннага перыяду кіраўніцтва дзяржавы сумесна з грамадскімі турыстычнымі і краязнаўчымі таварыствамі актыўна займалася выданнем разнастайнай літаратуры з мэтай папулярызацыі рэгіёнаў II Рэчы Паспалітай сярод падарожнічаючых. Найпапулярнейшым відам літаратуры турыстычнага характара былі даведнікі.

Актывізацыі выдання даведнікаў спрыяла пастанова І Агульнапольскага краязнаўчага кангрэсу (Познань, 12–13 ліпеня 1929 г.). Планавалася стварыць Цэнтральную рэдакцыю, якая павінна была б займацца каардынацыяй выдавецкай дзейнасці ў гэтай галіне [1, с. 271–272].

Умоўна ўсі даведнікі можна падзяліць на тры віды: агульнапольскія, ваяводскія і даведнікі па асобных гарадах і мясцовасцях даследуемага рэгіёну.

У другой палове 1930-х гг. выйшаў з друку 4-томны Даведнік па Польшчы пад рэдакцыяй С. Ленартовіча. Заходняй Беларусі быў прысвечаны першы яго том – «Паўночна-ўсходняя Польшча», які выйшаў у 1935 г. Варта адзначыць, што ён быў напісаны на дастаткова высокім навуковым узроўні. Даведнік быў карысны як для турыстаў, так і для асоб, якія цікавіліся гісторыяй гэтага краю. Утрымліваў ён шэраг карт і планаў гарадоў і мясцін: Вільні, Гродна, Навагрудка, Беластока; ваколіц Вільні, Слоніма, Дзятлава, Нясвіжа, Клецка, Пінска, возера Нарач, а таксама Белавежскай пушчы з падрабязным планам нацыянальнага парку. Акрамя іншага, даведнік утрымліваў вельмі каштоўны раздзел, прысвечаны практычным парадам для турыстаў адносна стану і асаблівасцей функцыянавання турыстычнай і транспартнай інфраструктуры рэгіёну [2].

Палескі рэгіён, які ў той час ужо ўспрымаўся як рэгіён са значным турыстычным патэнцыялам, неаднаразова прыцягваў увагу аўтараў турыстычных даведнікаў, сярод якіх варта ўгадаць працу Е. Нязбжыцкага «Палессе. Ваенна-геаграфічнае апісанне і вывучэнне тэрыторыі» (1931 г.), В. Мандальскага «Палессе. Нарыс агульных звестак. Брэст над Бугам» (1927 г.), Р. Гарашкевіча «Пінск і яго ваколіцы» (1926 г.), большасць з якіх была выдадзена пры падтрымцы Польскага краязнаўчага таварыства і яго рэгіянальных аддзелаў [3]. Квінтэсенцыяй шматлікіх і разнапланавых даследаванняў Палесся стала грунтоўная праца М. Марчака «Даведнік па Палессі», якая была выдадзена ў Брэсце аддзелам Польскага краязнаўчага таварыства ў 1935 г. Ёй таксама ўласцівы высокі навуковы ўзровень і практычная скіраванасць. Акрамя апісання агульнага вобраза Палесся (нарыс геаграфіі і дэмаграфіі), у даведніку былі прыведзены практычныя парады для вандроўнікаў і падрабязна апісаны магчымыя турыстычныя маршруты па рэгіёне як для турыстаў, якія вандруюць па грунтовых дарогах, так і для турыстаў, вандруючых воднымі шляхамі (Брэст–Пінск–Лунінец–Мікашэвічы, Вільня–Баранавічы–Лунінец–Сарны, Брэст–Баранавічы–Сталбцы, Брэст–Ковель, Ковель–Янаў–Палескі, Брэст–Высока–Літоўск–Беласток і Брэст–Хелм). Даведнік таксама ўтрымліваў інфармацыю аб ахове прыроды на Палессі, бібліяграфію, якая стасуецца палескага рэгіёна, а таксама карту рэгіёна [4].

Дастаткова папулярнымі былі даведнікі па асобных гарадах і мясцінах Заходняй Беларусі. Найбольш папулярным месцам Заходняй Беларусі сярод турыстаў была Вільня і яе ваколіцы, якім прысвечана большая частка даведнікаў для турыстаў, традыцыя выдання якіх працягвалася яшчэ з дарэвалюцыйных часоў і аднавілася адразу пасля ўваходжання рэгіёна ў склад польскай дзяржавы. Акрамя гэтага, значная колькасць даведнікаў была прысвечана Гародне і ваколіцам, Навагрудку, Брэсту, Пінску і курортным мясцінам Паазер'я. Першы з іх быў выдадзены ў 1922 г. Ю. Ядкоўскім і змяшчаў інфармацыю аб Гродна, падрабязны план горада і 28 ілюстрацый. У другой палове 1920-х гг. з'яўляецца шэраг грунтоўных даведнікаў па Навагрудскім ваяводстве, сярод якіх асобнае месца займаюць «Даведнік Першага Навагрудскага акруговага аўтапрабегу» (1928 г.) і «Навагрудак і ваколіцы» Ю. Змігродзкага (1927 г.). Апошні быў выдадзены Польскім турыстычным таварыствам і змяшчаў больш за 100 старонак карыснай для турыстаў інфармацыі, ілюстрацыі і карту мясцовасці. Шэраг прац быў адрасаваны турыстам, якія планавалі наведаць Белавежскую пушчу. Першая з іх пабачыла свет у 1925 г. пад назвай «Экскурсія па нацыянальным парку ў Белавежы» і змяшчала інфармацыю аб падарожжы, арганізаваным Польскім батанічным таварыствам у Белавежскую пушчу 7–8 ліпеня 1925 г. А ў 1930 г. выйшлі адразу два даведнікі – «Белавежская пушча і Нацыянальны парк у Белавежы» Я. Карпінскага і «Даведнік па Белавежскай пушчы» В. Шыманскага [3].

Акрамя даведнікаў у міжваенны перыяд для папулярнызацыі турызму масава выдаваліся разнастайныя брашуры, буклеты і ўлёткі. Найбольш плённаю ў гэтай галіне была праца Дэпартамента турызму Міністэрства грамадскіх работ і Агульнага аддзела турызму Міністэрства камунікацый. У прыватнасці, першым было выдадзена распараджэнне,

каб ваяводскія турыстычныя камісіі сумесна з рэферэнтамі турызму распрацавалі і выдалі брашуры і буклеты аб мясцовасці ваяводства, турыстычных аб'ектах, якія размешчаныя на тэрыторыі ваяводства, аб актуальным стане турыстычнай інфраструктуры і інш. У 1933 г. Міністэрства фінансаў з гэтай жа мэтай выдала распараджэнне аб выдзяленні сродкаў з дзяржаўнага скарбу для друку плакатаў турыстычнага характару [5, с. 1]. Брашуры і буклеты былі распрацаваныя як для ваяводстваў, так і для асобных мясцін Заходняй Беларусі, найбольш прывабных для турыстаў. Лідарамі ў гэтай справе сярод заходнебеларускіх ваяводстваў было Віленскае і Палескае. Пасля з'яўлення ў рэгіёнах мясцовых грамадскіх згуртаванняў ці аддзяленняў агульнадзяржаўных арганізацый і таварыстваў у галіне падарожжаў, турызму і краязнаўства, гэтая справа значна актывізавалася.

З мэтай папулярызацыі Заходняй Беларусі як турыстычнага рэгіёну выдаваліся альбомы фатаздымкаў з краявідамі, выявамі гісторыка-культурных помнікаў і інш. Але неабходна адзначыць, што яны былі недаступныя шырокай грамадскасці, і ў асноўным з імі магчыма было азнаёміцца толькі падчас правядзення міжнародных турыстычных выставак і ярмарак. З гэтымі ж мэтамі выдаваліся і распаўсюджваліся паштоўкі і маркі з краявідамі і гісторыка-культурнымі аб'ектамі краю.

Напрыканцы 1930-х гг. пры Інстытуце турызму Ягелонскага ўніверсітэта ў Кракаве пачаліся працы над стварэннем шматтомнага турыстычнага атласу П Рэчы Паспалітай. Але атлас ў тым выглядзе, якім яго задумвалі аўтары, так і не быў выдадзены [6, с. 20].

Для папулярызацыі пешых экскурсій па мясцінах Заходняй Беларусі выдаваліся разнастайныя карты. Але, як адзначае М. Арловіч, у гэты час уласна турыстычных карт для гэтага рэгіёну не існавала. Таму з турыстычнымі мэтамі пры ўмове пэўнай адаптацыі актыўна выкарыстоўваліся ваенныя карты, якія распрацоўваліся і выдаваліся Ваенным геаграфічным інстытутам [7, с. 62–63].

У другой палове 1920-х гг. супрацоўнікі Міністэрства камунікацый сумесна з ваяводскімі турыстычнымі камісіямі распрацавалі спецыяльныя турыстычныя карты заходнебеларускіх ваяводстваў. Яны былі двух відаў. Першы – з маштабам 1 : 200 000 альбо 1 : 100 000, прызначаўся ў асноўным для пешых экскурсій і паходаў з пазначэннем турыстычных маршрутаў (для параўнання, вадзіцелі на той час карысталіся картамі з маштабам 1 : 400 000). Але такіх карт была выдана абмежаваная колькасць – некалькі дзясяткаў (у асноўным для службовага карыстання), а таму індывідуальнаму турысту яны былі недаступныя. Другі від карт меў маштаб 1 : 300 000. На іх пазначаліся адзін вялікі ці некалькі згрупаваных паведаў пэўнага ваяводства. На пачатку 1930-х гг. для шырокага кола турыстаў сталі даступныя спецыялізаваныя турыстычныя карты асобных турыстычных рэгіёнаў, якія выдавала Польшкае краязнаўчае таварыства.

З мэтай павелічэння колькасці турыстаў у Заходняй Беларусі ўвесь час праводзіліся разнастайныя турыстычныя акцыі. Варта адзначыць, што найбольшую эфектыўнасць і сапраўды масавы характар яны набылі з сярэдзіны 1930-х гг. Гэта тлумачыцца шэрагам прычын.

Па-першае, ростам зацікаўленасці дзяржаўнай улады развіццём турызму ў гэты час. Кіруючыя колы Польшчы убачылі ў турызме эфектыўны інструмент прасоўвання ў свядомасць насельніцтва неабходных ім ідэалагічных палажэнняў. У гэты час Міністэрства камунікацый, якому падпарадкоўвалася дзяржаўная чыгунка, запрапанавала шэраг зніжак для турыстаў па аплаце праезду, чаму вельмі спрыяла дзейнасць віцэ-міністра А. Баброўскага.

Па-другое, значны ўнёсак у правядзенне турыстычных акцый зрабіла Таварыства развіцця Усходніх зямель. Менавіта яно арганізавала большасць мерапрыемстваў, скіраваных на развіццё і прапаганду турыстычнага руху.

Па-трэцяе, у 1930-я гг. ў параўнанні з папярэднім часам стан турыстычнай інфраструктуры значна палепшыўся (былі адчынены новыя гатэлі, пашырылася сістэма дамоў адпачынку, былі пабудаваныя новыя шляхі зносін і інш.), што дало магчымасць рэгіёну прымаць большую колькасць наведвальнікаў.

Самай папулярнай турыстычнай акцыяй было «Лета на Усходніх землях», якая праводзілася Таварыствам развіцця Усходніх зямель сумесна з Міністэрствам камунікацый на працягу 1934–1939 гг. [8, арк. 41]. Акцыя прадугледжвала адпачынак грамадзян Польшчы спачатку ў 1934 г. толькі на тэрыторыі Палескага ваяводства, а з 1935 г. яшчэ

і Віленскага. Названае мерапрыемства доўжылася штогод ад 1 чэрвеня да 30 верасня. Для ўдзельнікаў акцыі надавалі зніжкі ад 45 % да 75 % ад поўнай вартасці квітка на праезд чыгуначным транспартам у акрэсленыя ваяводстваў [9, с. 78].

Летні адпачынак на тэрыторыі, дзе праводзілася акцыя «Лета на Усходніх землях», быў самым танным ва ўсёй Польшчы, а ўзровень яго арганізацыі быў даволі якасным. Тым больш, што кожны турыст мог самастойна выбіраць форму і месца адпачынку на тэрыторыі, акрэсленай умовамі акцыі, якая была багатая як на прыродна-рэкрэацыйныя (рэкі, азёры, каналы, бары і крыніцы і інш.), так і на гісторыка-культурныя (замкі, палацы, храмы і манастыры і інш.) турыстычныя рэсурсы.

Падчас акцыі распрацоўваліся разнастайныя турыстычныя маршруты. Большасць паездак арганізавалася праз бюро падарожжаў «Орбіс», з якім на працягу ўсяго часу свайго існавання актыўна супрацоўнічала Таварыства развіцця Усходніх зямель [8, арк. 41].

Аб тым, што турыстычная акцыя «Лета на Усходніх землях» карысталася вялікай папулярнасцю сярод турыстаў сведчыць статыстыка. Так, у 1934 г. колькасць турыстаў, якія ўзялі ў ёй удзел, складала 1,7 тыс. асоб [9, с. 121]. У наступныя гады, калі тэрытарыяльныя рамкі акцыі пашырыліся, павялічылася і колькасць ўдзельнікаў: у 1935 г. – больш чым у 5 разоў і складала 10 тыс. асоб, ў 1936 г. – 13,1 тыс., а ў 1937 г. – 11,8 тыс. асоб [10, с. 82].

Але напрыканцы 1930-х гг. акцыя «Лета на Усходніх землях» пачынае страчваць папулярнасць. Галоўнаю прычынаю стала тое, што яна была разлічана на доўгатэрміновае знаходжанне турыстаў на тэрыторыі, дзе праводзілася акцыя, а з развіццём транспарту і камунікацый турыстаў пачынаюць прывабліваць больш частыя, але непрацяглыя турыстычныя падарожжы [10, с. 223].

Пачынаючы з 1935 г., штогод з 22 жніўня па 30 верасня Таварыствам развіцця Усходніх зямель праводзілася яшчэ адна акцыя турыстычнай скіраванасці – «Дні Палесся» (Палесскае і часткова Валынскае ваяводстваў). Яна была менш папулярнаю за «Лета на Усходніх землях», але таксама прыцягвала адпачываючых у рэгіён, асабліва моладзь. У яе рамках праводзілася «Палеская ярмарка», на якой рэкламаваліся турыстычныя магчымасці рэгіёна [9, с. 59].

Дзякуючы вышэйзгаданым акцыям і мерапрыемствам, рэгіён наведала значная колькасць турыстаў. Так, у 1935 г. – 111 тыс., 1936 г. – 152 тыс., 1937 г. – 139 тыс., 1938 г. – 141 тыс. асоб [9, с. 112].

Да адной з форм папулярызацыі турыстычнага руху адносілася правядзенне турыстычных выставак і ярмарак. На іх кожнае ваяводства прадстаўляла свой край як турыстычны рэгіён. Ствараліся спецыялізаваныя альбомы фотаздымкаў, вырабляліся разнастайныя брашуры, буклеты, ўлёткі і інш.

Першай спецыялізаванай выставай, на якой былі прадстаўленыя заходнебеларускія ваяводстваў, з'яўляецца Агульнапольская турыстычна-камунікацыйная выстава ў Познані, якая праходзіла з 6 ліпеня па 10 жніўня 1930 г. Падрыхтоўкай да падобных мерапрыемстваў займаліся мясцовыя турыстка-краязнаўчыя арганізацыі і таварыствы пад кіраўніцтвам ваяводскіх турыстычных камісій, для чаго ствараліся адмысловыя арганізацыйныя камітэты. Падчас падрыхтоўкі да ўдзелу ў Агульнапольскай турыстычна-камунікацыйнай выставе ў Познані была сабраная значная колькасць фотаздымкаў з краявідамі Заходняй Беларусі. Мерапрыемства станоўча паўплывала на рост колькасці турыстаў, бо Заходняя Беларусь як перспектыўны турыстычны рэгіён упершыню была прадстаўлена на агульнадзяржаўным узроўні.

Заходнебеларускія ваяводстваў як турыстычны рэгіён былі прадстаўленыя таксама на Першай міжнароднай прамысловай ярмарцы ў Познані 1929 г. [11, с. 21–22], Міжнароднай турыстычнай выставе ў Кракаве 1936 г. [12, с. арк. 20], Агульнапольскіх турыстычных выставах у Варшаве ў 1936 і 1938 гг. [12, арк. 21].

Пачынаючы з 1928 г. у Вільні праводзіліся Паўночныя таргі. Гэта была выстава польскай і замежнай прамысловасці, якая праходзіла ў канцы жніўня – пачатку верасня, у аснове якой палягала ідэя стварэння з Вільні асяродка гандлю з краінамі Балтыі, Паўночнай і Усходняй Еўропы [13]. Паўночныя таргі былі сродкам прапаганды і вытворчай экспансіі краю. Вядучае месца сярод экспанатаў выставы займалі прамысловыя вырабы, аднак таргі з'яўляліся таксама спосабам папулярызацыі турызму сярод гасцей і жыхароў паўночна-ўсходняга краю. Шырока прапагандаваліся Паўночныя таргі сярод жыхароў суседніх ваяводстваў [14, с. 781–787].

Для падрыхтоўкі і правядзення таргоў штогод ствараўся спецыялізаваны арганізацыйны камітэт. Існаваў таксама і асобны аддзел, які займаўся прапагандаю турызму і арганізацыяй экскурсій. На Паўночных таргах дзейнічалі турыстычныя выставы, на якіх органы ўлады, якія займаліся пытаннямі турызму, а таксама турыстычныя і краязнаўчыя арганізацыі і таварыствы прадстаўлялі разнастайную папулярызатарскую прадукцыю. Штогод колькасць такіх выстаў і іх наведвальнікаў паступова ўзрастала.

Найбольш удалымі ў плане турыстычнай прапаганды сталі IX Паўночныя таргі. Акрамя іншага, Заходняя Беларусь як турыстычны рэгіён была прадстаўлена на іх больш за 500 афішамі [14, с. 781–787]. Пачынаючы з 1934 г. для жадаючых наведаць Паўночныя таргі былі ўведзены зніжкі на квіткі на праезд чыгуначным транспартам.

Такім чынам, дзяржаўныя ўлады сумесна з турысцка-краязнаўчымі арганізацыямі і таварыствамі на працягу даследуемага перыяду імкнуліся папулярываць турыстычны рух, выкарыстоўваючы розныя формы і метады прапаганды: выданне літаратуры турыстычнага характару, карт турыстычных маршрутаў, правядзенне турыстычных выстаў і ярмарак, на якіх прадстаўлялася інфармацыя аб Заходняй Беларусі як перспектыўным турыстычным рэгіёне, правядзенне дыскусійных клубаў, вечароў на турыстычную тэматыку, арганізацыя разнастайных турыстычных акцый і інш. Найбольш папулярнымі сярод іх была турыстычная акцыя «Лета на Усходніх землях», якая арганізавалася Таварыствам развіцця Усходніх зямель пры падтрымцы Міністэрства камунікацый. Падчас акцыі адпачываючым надавалася зніжка на праезд чыгункай ад 45 % да 70 %. Адпачынак на заходнебеларускіх землях у 1930-я гг. быў адным з самых танных у краіне, а па ўзроўню якасці абслугоўвання шмат у чым не саступаў іншым рэгіёнам краіны.

Літаратура

1. Uchwały pierwszego ogólnopolskiego kongresu krajoznawczego w Poznaniu // Ziemia. – 1929. – № 15–16. – S. 271–273.
2. Przewodnik po Polsce: w 4 t. / pod red. S. Lenartowicza. – Warszawa : Sp. Akc. «Nasza księgarnia», 1935. – T. 4. Polska Północno-Wschodnia / S. Osiecki [i inne]. – 1935. – 362 s.
3. Literatura przewodnikowa // Wiadomości krajoznawcze i turystyczne. – 1931. – № 6 (9). – 1–6.
4. Marczak, M. Przewodnik po Polesiu / M. Marczak. – Brześć : Nakładem Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Brześciu-nad-Bugiem, 1935. – 162 s.
5. Okólnik Ministerstwa Skarbu z dnia 7 czerwca 1933 r. L.D.IV. 12219/1/33 o zwalnianiu od cła druków, dotyczących zagranicznej propagandy turystycznej // Monitor Polski. – 1933. – № 139. – Poz. 181. – 1 s.
6. Sprawozdanie z działalności Studium Turyzmu Uniwersytetu Jagiellońskiego za okres I.V.1936–30.IX.1937. – Kraków : UJ, 1937. – 32 s.
7. Orłowicz, M. Monografia Polesia / M. Orłowicz // Ziemia. – 1923. – № 3. – S. 62–63.
8. Archiwum Akt Nowych w Warszawie. – Zespół 88/16. Zbiór zespołów szcztkowych. Towarzystwo Rozwoju Ziem Wschodnich. – Sygn. 66. Biuletyny Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich, 62 s.
9. Sprawozdanie Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich. – Warszawa, 1938. – 156 s.
10. Rocznik Ziem Wschodnich / pod. red. E. Ruhlego. – Warszawa : Wydawnictwo zarządu głównego Tow. Rozwoju Ziem Wschodnich, 1938, – 265 s.
11. Pierwszy Ogólnopolski Kongres Krajoznawczy w Poznaniu, 12–13 lipca 1929 r. – Warszawa : Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, Touring Klub, 1929. – 40 s.
12. Archiwum Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. – Zespół KI-6. – Sygn. IV. Współpraca z władzami oraz organizacjami i instytucjami społecznymi i naukowymi. – T. 289. Zjazdy turystyczne, 1930–1938, – 34 s.
13. Krasnopolski, P. Wilno i województwo Wileńskie. 1937 / P. Krasnopolski. – Wilno : Nakładem i Drukiem Wiktorii Krasnopolskiej, 1937. – 164 s.
14. Srebrakowski, A. Targi Północne w Wilnie 1928–1939 / A. Srebrakowski // Wokół historii i polityki. Studia z dziejów XIX i XX wieku dedykowane Profesorowi Wojciechowi Wrzesińskiemu w siedemdziesiątą rocznicą urodzin / red. S. Ciesielski, T. Kulak, K. Ruchniewicz, J. Tyszkiewicz. – Toruń, 2004. – S. 781–787.